

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ЛЮБЕЧА

Л. В. ЯСНОВСЬКА

Чернігово-Сіверська земля відіграла значну роль в історії давньоруської держави. Важливе місце в житті регіону посідали міста, вивченню яких фахівці упродовж двох останніх століть приділяли належну увагу. Протягом першої половини XIX ст. історики (М. Є. Марков, М. С. Арцибашев, К. О. Неволін, М. П. Погодін та ін.) в своїх працях використовували лише писемні джерела, обмежуючись проблемами географічної локалізації літописних міст за принципом простої співзвучності назв. Лише у 70-х рр. XIX ст. дослідники вперше серйозно звернулись до речових пам'яток як джерела для вивчення початкових періодів вітчизняної історії. Саме в цей час і були розпочаті археологічні дослідження давньоруських міст в пониззі межиріччя Десни та Дніпра. Увагу фахівців, окрім Чернігова, привернув і археологічний комплекс літописного Любеча, що складається з городищ Замок (Мазепина Гора) та Лисиця, окольного міста, подолу, неукріплених посадів та курганного некрополя.

Започаткував археологічне вивчення старожитностей Любеча один з основоположників археології в Україні В. Б. Антонович, увагу котрого, насамперед, привернули курганні могильники міста. Він у 1881 р. провів розкопки в урочищах Високе поле, Мокріївщина та Чоботок, у яких нараховувалось, відповідно, 50, 30 та 6 насипів¹. Найбільша кількість курганів була досліджена В. Б. Антоновичем в ур. Високе поле, в тій частині могильника, що не була зайнята пізніми похованнями. На цій ділянці з 19 курганів виявилось добре збережених насипів 7 (NN 1, 2, 5, 7, 12, 13, 17); 5 були напівзруйновані при прокладці дороги; 3 порушені обвалом яру; 4 — зіпсовані ямами. Розкопки В. Б. Антоновичем проводились традиційною на той час методикою — «колодязем». В цій групі були зафіксовані поховання за обрядом трупоспалення, трупопокладення та два кенотафи.

Серед 9 розкопаних курганів можна виділити: жіноче поховання в підкурганній ямі (N 12) з інвентарем (срібне скроневе кільце, дві намистини з гірського кришталю) та поховання в кургані № 13 на рівні давнього горизонту, також з інвентарем (залізний ніж, сліди срібного окислу на кістках грудної клітки), а біля лівого коліна небіжчика В. Б. Антонович зафіксував скупчення вугликів та попелу, що засвідчує наявність пережитків язичництва в похованнях любецького некрополя.

В ур. Мокріївщина, що неподалік від городища Лисиця, дослідник розкопав чотири насипи (N 1, 2, 3, 4); решта були значно пошкоджені, а деякі мали сліди попередніх грабіжницьких розкопок. Найцікавішим у цій групі виявився курган N 4, заввишки 3,15 м; навколо насипу був зафіксований колоподібний ровик з трьома перемичками. У верхній частині насипу виявлено впускне поховання (мабуть, дитини). На кострищі зафіксовані залишки трьох дубових плах, фрагменти кераміки, бронзовий невизначений предмет та кістяне знаряддя, «имеющее подобие большой иглы, с одной стороны покрытое резным узором в виде рогов, расставленных друг над другом в три яруса». Як вважав О. А. Спіцин, це, можливо, «вусики» (псалії) від вудил угорського походження².

В ур. Чоботок (між озерами Берестовим та Болгач) В. Б. Антонович розкопав два насипи. В кургані № 1 був зафіксований ровик навколо насипу, глибиною 62 см з чотирма перемичками, але ніяких ознак поховання не виявлено. Другий курган також не мав поховального інвентаря. Можна припустити, що це були меморативні поховання — кенотафи.

Продовжив дослідження курганних груп Любеча М. Ю. Бранденбург у 1888 р., розкопавши 5 курганів, причому він «сносил весь памятник во всем

объеме, из боязни что-либо не подметить»³. В ур. Мокріївщина він дослідив 3 насипи з різними поховальними обрядами — безінвентарне трупоспалення на стороні, трупопокладення та кенотаф. Ще один курган (за обрядом трупоспалення на місці) розкопав в ур. Високе поле в східній частині могильника. У верхній частині насипу М. Ю. Бранденбург зафіксував залишки тризни, а на кострищі — парну намистину, «бронзову обойму с простым в ней кольцом» та бронзову «продолговатую пластину с двумя заклепками». В ур. Чоботок, де залишилось на той час лише два насипи, дослідник в одному з курганів зафіксував тонкий шар вугілля та фрагменти кераміки, а останній курган в цій групі був вже пограбований.

У 1907 р. М. К. Якимович в ур. Високе поле розкопав два кургани. В одному з них, заввишки 2,5 м, у верхній частині насипу було знайдено вудила з кістяними «вусиками» (псалиями) у складеному вигляді. На кострищі зафіксовані фрагменти кераміки, перепалені кісточки та уламок кістяного виробу у вигляді руків'я або частини стремена. На думку О. А. Спіцина, це поховання одного з угорських «іноходців», які були у великій пошані на Русі в X ст.⁴

Дослідження дитинця стародавнього Любеча розпочалося лише на початку ХХ ст. Розкопки були започатковані, як вважає Б. О. Рибаків, Г. А. Милорадовичем у північній частині Замкової гори і насправді являли собою скарбощуацьку акцію⁵. У 1907 р. дослідження на дитинці проводив Є. Романов; в колекції знайдених ним речей привертає увагу срібний двостулковий браслет із зображенням птахів та дерев в аркадах⁶.

Археологічні дослідження літописного Любеча були продовжені лише майже через дві сторіччя. Так, у 1947 р. О. О. Попко у складі Чернігівського загону археологічної експедиції ІА АН УРСР, обстежуючи пам'ятки в межах річки Десни і Дніпра, провів картографування любецьких городищ та курганних груп⁷.

Враховуючи, що попередні дослідження охоплювали лише вивчення курганних старожитностей, археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова у 1948 р. мала на меті встановити ступінь збереженості культурного шару і, насамперед, виявити ту частину древнього міста, яка хронологічно відповідала б курганним могильникам. Розвідкові розкопки виявили, що дитинець та посади Любеча сильно пошкоджені забудовою XVII—XVIII ст. Найкраще культурний шар зберігся в центральній частині Замкової гори, де в розкопі площею 100 кв. м була зафіксована майстерня косторіза (відпилені роги оленя й лося, 2 колодки до ножів, кістяна проколка, кістяні трубки, кістяний молоток з рогу лося та декілька неатрибутованих В. К. Гончаровим речей), яка датується XI—XII ст. На цій ділянці були виявлені 5 зернових ям грушовидної форми із залишками обгорілого зерна та матеріали IX—X ст.⁸

Потрібно відмітити і роботи 1954 р., які провели в Любечі співробітники Чернігівського історичного музею І. І. Єдомаха та М. А. Попудренко. Їх розвідковий шурф на дитинці дозволив зібрати незначну колекцію кераміки IX—XI ст., а в ур. Високе поле ними було досліджено поховання за обрядом трупоспалення на місці⁹.

Вивчення пам'яток Любеча протягом 1957—1960 рр. продовжила Південноруська експедиція ІА АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибаків. Розкопки дозволили детально вивчити комплекс укріплень окольного міста та повністю розкопати городище Замок (3000 кв. м). На городищі були зафіксовані, окрім давньоруських та пізньосередньовічних, матеріали милоградської (пряслице, кістяне навершя руків'я з різним зображенням грифона, кераміка), зарубинецької (лощена кераміка) та роменської (кераміка та напівземлянкове житло) культур¹⁰.

Багаторічними розкопками були відкриті рештки городень, клітей, башти-донжону, князівського палацу, дерев'яної церкви, кладовища, а також жител та ремісничих майстерень. Знайдені ювелірні скарби (1957, 1959, 1960 рр.) та сліди пожежі на значній території дитинця дали підставу Б. О. Рибаківу зробити висновок, що замок був пограбований під час походу смоленського князя Ростислава Мстиславича 1147 р.¹¹

На посадах Любеча були зафіксовані рештки жител, а на західному валу окольного міста відкрито рештки дерев'яної сторожової вежі XI — початку XII ст.¹² Протягом 1958, 1960 та 1962 рр. С. С. Ширинським проводились дослідження і в одній із курганних груп Любецького некрополя (ур. Високе по-

ле), де було розкопано 13 насипів, у т. ч. 11 — за обрядом трупоспалення, 1 — трупопокладення та один пошкоджений курган, який можна вважати кенотафом¹³.

Розкопки значної території літописного Любеча дозволили Б. О. Рибаківу визначити співвідношення ремісничого посаду та князівського двору (дитинця). Вперше в історії давньоруської археології була зроблена спроба реконструювати зовнішній вигляд феодального замку XI—XII ст. Останнім часом В. Вечерський, проаналізувавши «План пограничного местечка Любич з даною ситуацією на три версты сочинен в 1749 году» та результати розкопок В. К. Гончарова, зробив необгрунтовану спробу довести, що реконструкція Б. О. Рибаківим феодального замку є не що інше, як «залишки Мазепинового замку, збудованого у кінці XVI ст., описаного в інвентарі 1606 р., реконструйованого наприкінці XVII ст. для гетьмана й занепаłego впродовж XVIII ст.»¹⁴ Такі поверхові висновки, що ставлять під сумнів наслідки досліджень у Любечі, стали можливі завдяки тому, що результати робіт експедиції практично не опубліковано. Лише окремі категорії знахідок розглядалися фахівцями.

Так, Г. О. Вознесенська розглянула одну з найчисельніших груп продукції любецьких ковалів — сталеві ножі; Т. І. Алексєєва, проаналізувавши краніологічну серію з середньовічного кладовища на Замковій горі, прийшла до висновку, що мешканці міст, розташованих безпосередньо на Дніпрі, характеризуються ширшим обличчям, ніж у містах на схід від Дніпра; Т. В. Ніколаєва звернулась до дрібної пластики з каменю, висловивши думку, що Любеч був одним із центрів по виробництву кам'яних іконок; Ю. Л. Щапова піддала детальному аналізу склоробну майстерню, де виготовляли скляні браслети, та її продукцію; Т. І. Макарова — полив'яний посуд місцевого виробництва та ювелірні вироби з любецьких скарбів¹⁵. Саме роботи Т. І. Макарової вперше поставили під сумнів час знищення Любецького замку, пов'язавши цю подію з монголо-татарською навалою. Аналогічної думки дотримувався і А. В. Куза¹⁶. В. П. Коваленко, проаналізувавши діяльність майстерні ювеліра на любецькому дитинці і на підставі хронологічної кореляції знайдених речей, визначив час її діяльності — перша половина XIII ст., пов'язавши появу скарбів та загибель споруд на замку з подіями осені 1239 р., коли центральні райони Чернігівської землі були розорені ордами хана Менгу¹⁷.

У 1988 р. експедицією Чернігівського історичного музею під керівництвом О. В. Шекуна були розроблені археологічні охоронні зони давнього Любеча, а здобуті при шурфовці в північній частині окольного міста фрагменти плінфи дозволили О. В. Шекуну припустити, що на цій ділянці розміщувалась давньоруська церква (ймовірно, на місті пізньосередньовічної Миколаївської)¹⁸.

Дослідження посадів Любеча були продовжені загоном Чернігово-Сіверської експедиції під керівництвом А. Л. Козакова, в роботах якого брала участь і автор. Протягом 1989—1990 рр., у зв'язку з будівництвом спортивного комплексу на території відкритого посаду на південний захід від окольного міста, було досліджено 2300 кв. м. Розкопки дозволили відтворити схему житлової забудови, яка у IX — на початку XI ст. була розміщена ближче до краю тераси. Згодом, у XI—XII ст. інтенсивність господарської діяльності на цій ділянці відкритого посаду зменшується, відтак, сюди виносяться окремі групи поховань¹⁹.

Загалом, тут було досліджено 49 будівель кінця IX — першої половини XIII ст., як житлового, так і господарчого призначення (можна виділити гончарний горн X ст. та ремісничу майстерню початку XIII ст.), 180 господарчих та стовпових ям (серед них потрібно виділити дві для виробництва дьогтю), 4 поховання з інвентарем середини XI ст., а також 7 будівель та горн для випалу кераміки XVII—XVIII ст. Розкопки цієї території посаду та матеріали попередніх досліджень дозволили А. Л. Козакову стверджувати, що формування давньоруського Любеча відбувалося на основі роменського центру²⁰.

Таким чином, упродовж сторіччя широкомасштабними археологічними дослідженнями були охоплені практично всі частини стародавнього міста — дитинець, окольне місто, відкриті посади та могильник, завдяки чому Любеч по праву можна вважати нині одним із найкраще вивчених в археологічному відношенні літописних міст Русі.

- ¹ Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 году Вл. Бониф. Антоновичем // Труды Московского ПК по устройству XIV Археологического съезда. — М., 1906. — Вып. 1. — С. 28—31.
- ² Спицин А. А. Венгерские вещи X века в России // Известия археологической комиссии. — Спб., 1914. — № 53. — С. 110.
- ³ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902. — СПб., 1908. — С. 194—196, III.
- ⁴ Спицин А. А. Вказ. праця. — С. 109.
- ⁵ Рыбаков Б. А. Раскопки в Любече в 1957 году // КСИИМК. — 1960. — Вып. 79. — С. 29.
- ⁶ Там само. — С. 28.
- ⁷ Попко А. А. Археологические памятники по Днепру в р-не Любеча // НА ІА НАНУ. — 1947/20.
- ⁸ Гончаров В. К. Раскопки древнего Любеча // АП. — К., 1952. — Т. III. — С. 134—138.
- ⁹ Едомаха И. И., Попудренко М. А. Археологические материалы, собранные во время разведки в г. Любече 1954 г. // Фонди ЧІМ. — Інв. арх. 219. — Кол. оп. 25.
- ¹⁰ Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА. — 1964. — Вып. 99. — С. 21; Рыбаков Б. А. Раскопки... — С. 29—30.
- ¹¹ Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор... — С. 21—23; Рыбаков Б. А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. // НА ІА НАНУ. — 1957/17. — С. 3, 8, 10; Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в Любече // НА ІА НАНУ. — 1958/25. — С. 1—51; Рыбаков Б. А. Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г. // НА ІА НАНУ. — 1959/206. — С. 14—16; Рыбаков Б. А. Отчет Черниговской экспедиции ИА АН СССР за 1960 г. (раскопки в Любече) // НА ІА НАНУ. — 1960/37. — С. 71.
- ¹² Рыбаков Б. А. Раскопки... — С. 31—33.
- ¹³ Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южно-русской... — С. 52—53; Рыбаков Б. А. Отчет Черниговской ... — С. 86—93; Ширинский С. С. Отчет о раскопках, произведенных в 1962 году Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР // НА ІА НАНУ. — 1962/56. — С. 1—6.
- ¹⁴ Вечерський В. Що знайшов академік Рибаків // Старожитності. — 1992. — № 8. — С. 8.
- ¹⁵ Вознесенская Г. А. Стальные ножи древнего Любеча // КСИА. — 1965. — Вып. 104. — С. 145—149; Вознесенская Г. А., Коваленко В. П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 99; Алексеева Т. І. Антропологічний склад населення древньоруських міст // Матеріали з антропології України. — К., 1969. — Вип. 4. — С. 74; Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. // САИ. — 1983. — Вып. E1—60. — С. 24; Щапова Ю. Л. Мастерская стеклодела в древнем Любече // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 230—238; Ї ж. Стекло Киевской Руси. — М., 1972. — С. 143—147; Макарова Т. И. Венец с перегородчатой эмалью из Любеча // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 160—162; Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси. — М., 1975. — С. 53; Макарова Т. И. Поливная керамика древнего Любеча // СА. — 1965. № 4. — С. 230—237.
- ¹⁶ Макарова Т. И. Венец... — С. 160; Куза А. В. Малые города Древней Руси. — М., 1989. — С. 79.
- ¹⁷ Коваленко В. П. Майстерня ювеліра XIII ст. на дитинці Любеча // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 132—140.
- ¹⁸ Шекун А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении XI—XIII вв. «Лесковое-2» у с. М. Листвен Репкинского р-на и археологические разведки в Черниговском и Репкинском р-нах Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. — 1989/200. — С. 24.
- ¹⁹ Казаков А. Л., Потапов І. О. Розкопки в Любечі в 1990 р. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. — Чернівці, 1991. — С. 6.
- ²⁰ Казаков А. Л., Марченко В. Н. Юго-западная окраина Любечского посада в IX—XIII вв. // Тезисы ист. археол. сем. «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» — Чернигов, 1990. — С. 27—31; Казаков А. Л., Марченко В. Н. Південно-західна частина Любечького посаду в IX—XIII ст. // Старожитності Південної Русі. — Чернівці, 1993. — С. 30—37; Казаков А. Л., Потапов І. О. Розкопки... — С. 5—6; Потапов І. А. Гончарний горн XVII—XVIII вв. из Любеча // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернівці, 1992. — С. 128—129; Казаков А. Л., Гребень П. Н. Роменские комплексы Любеча (по материалам исследований 1989 г.) // Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы II Гомельской обл. науч. конф. по истор. краев. — Гомель, 1991. — С. 86, 87.